

การพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ยั่งยืนตามแนวคิดของมูลนิธิปิดทองหลังพระ
สืบสานแนวพระราชดำริ จังหวัดน่าน

The Development of Sustainable Life's Quality According
to the Concept of "Pid Thong Lang Phra" of the Royal
Initiative Discovery Foundation in Nan Province

ลักษิกา สมจิตร์^{1*}, ประทุม บุษกรรัตน์²

Luksika Somjit^{1*}, Parut Boonsritun²

คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่^{1,2}

Faculty of Humanities Chiang Mai University^{1,2}

*Corresponding Author, e-mail: lucksikamail@gmail.com

(Received: April 29, 2020; Revised: December 01, 2020; Accepted: December 01, 2020)

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิเคราะห์แนวคิดและกระบวนการทำงาน และการพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ยั่งยืนของมูลนิธิปิดทองหลังพระสืบสานแนวพระราชดำริ จังหวัดน่าน เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ โดยศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง การสังเกตแบบมีส่วนร่วมและการสัมภาษณ์เชิงลึก

ผลการวิจัยพบว่าแนวคิดและกระบวนการทำงานของมูลนิธิปิดทองหลังพระฯ เป็นการนำแนวคิดปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมาปรับใช้ในการพัฒนาอย่างเป็นรูปธรรมเพื่อแก้ปัญหาในพื้นที่นาร่อง 3 อำเภอในจังหวัดน่าน ตามหลักการพัฒนาตามแนวพระราชดำริ ที่ว่า“เข้าใจ เข้าถึง พัฒนา” โดยมีหลักเกณฑ์ คือ

(1) อยู่รอด (2) พอเพียง (3) ยั่งยืน มาใช้เป็นเกณฑ์การประเมินผลสภาพปัญหาในแต่ละชุมชน จนนำมาสู่กระบวนการการวิเคราะห์ สังเคราะห์ ปัญหาร่วมกับชุมชน ตลอดจนสรุปผลการแก้ปัญหาที่สอดคล้องกับแต่ละท้องที่ โดยมีเป้าหมายพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ยั่งยืน สามารถทำให้ประชาชนในพื้นที่พึ่งพาตนเองได้ มีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น พร้อมกับการแก้ปัญหาทางธรรมชาติได้อย่างเหมาะสมกับความต้องการและความจำเป็นของแต่ละพื้นที่

คำสำคัญ: การพัฒนา, คุณภาพชีวิตที่ยั่งยืน, มูลนิธิปิดทองหลังพระ, พระราชดำริ

Abstract

The article aims to analyze the concept and work processes and the development of sustainable life's quality "Pid Thong Lang Phra" of the royal initiative discovery foundation in Nan province. It analyzes the qualitative research in which documents and research, participatory observation and in-depth interviews are the core methods.

The research found that the development in pilot areas of "Pid Thong Lang Phra" project according to the royal initiative is able to develop according to the principle of development under the royal initiative "Understanding, Access, Development" by using analysis criteria 1) survival 2) sufficiency 3) sustainability as criteria for

assessing problems in each community until leading to the synthesis process the problems with community to summary the solution according to each areas. By having the goals for improving the life's quality of the community towards a sustainable lifestyle that can make people in the areas be self-reliant, to have better quality of life along with solving natural problems appropriately with the need and the necessity of each area.

Keywords: development, sustainable quality of life, royal initiative discovery foundation, royal initiative

1. บทนำ

สังคมไม่ว่าจะยุคใดสมัยใด มนุษย์ต่างต้องการคุณภาพชีวิตความเป็นอยู่ที่ดี จึงทำให้เกิดแนวคิดการพัฒนาคุณภาพชีวิตตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน การพัฒนาคุณภาพชีวิต คือ การหาแนวทางพัฒนาคุณภาพชีวิตให้ยั่งยืน พัฒนาคุณภาพของการดำเนินชีวิตให้มีความสุข ทั้งร่างกาย จิตใจ ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงให้เกิดความเจริญเติบโต และดีขึ้น เห็นได้ชัดว่า นับตั้งแต่มีแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาขึ้น โลกได้เปลี่ยนแปลงไปในทิศทางที่หลากหลายทั้งในทิศทางที่ดีขึ้น พร้อมๆ กับการสร้างสรรค์สิ่งใหม่ และทิศทางที่เกิดผลกระทบด้านลบ การพัฒนาจึงพยายามทำสิ่งที่ดีอยู่แล้วให้ดียิ่งขึ้น พร้อมกับแก้ไขสิ่งที่มีความบกพร่องให้ดีขึ้น ทั้งนี้เพื่อให้เกิดคุณภาพชีวิตดีแก่มนุษยชาติ อย่างไรก็ตาม การพัฒนาที่ผ่านมา กลับสะท้อนให้เห็นว่า เป็นการพัฒนาที่มุ่งเน้นด้านเศรษฐกิจที่วัดผลจากตัวเลขมากกว่าด้านอื่น จึงทำให้เข้าใจว่า การพัฒนาคุณภาพชีวิต คือ การทำให้ทันสมัย หลุหลุและสะดวกสบาย ดังนั้น ผลจากการพัฒนาที่ผ่านมา แม้จะช่วยให้มนุษย์มีสิ่งอำนวยความสะดวกสบายมากขึ้น แต่กลับพบว่า ไม่ได้ทำให้มีความสุขในชีวิตประจำวันเพิ่มขึ้น หนำซ้ำยังก่อให้เกิดปัญหาในสังคมตามมามากมาย เช่น ทรัพยากรทางธรรมชาติถูกทำลาย เพราะมนุษย์ต่างมุ่งเน้นผลประโยชน์จากธรรมชาติ ตีค่าเป็นกำไร และตัวเลขชีวิตจากมูลค่าเงิน ไม่ได้มุ่งเน้นการรักษาและฟื้นฟูสิ่งที่เสียไป ทั้งที่ทรัพยากรที่เสียไปต้องใช้ระยะเวลายาวนานและประเมินค่าไม่ได้ นอกจากนี้ ยังมีปัญหาด้านสุขภาพ ปัญหาด้านอาชญากรรม เป็นต้น

แนวคิดการพัฒนาดังกล่าว ได้ส่งผลให้เกิดการทำลายทรัพยากรธรรมชาติและกระทบต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางธรรมชาติและคุณภาพชีวิต จะเห็นว่า แม้จะมีการพัฒนาอย่างต่อเนื่องบนฐานแนวคิดต่างๆ แต่ในความเป็นจริง สังคมยังคงเกิดปัญหาด้านคุณภาพชีวิตอยู่เสมอ

ทั้งนี้ เพราะมนุษย์ยังต้องการทรัพยากรทางธรรมชาติในการดำรงชีพ ตลอดถึงสร้างคุณค่าในกับชีวิตตนเอง โดยเฉพาะ ด้านปัจจัย 4 อาทิ (1) ปัจจัยเรื่องที่อยู่อาศัย การสร้างบ้านเรือน ในอดีตนิยมใช้ไม้ในการสร้าง ต้องตัดต้นไม้เป็นจำนวนมากเพื่อสร้างบ้าน เพราะค่านิยมการใช้ไม้สร้างบ้าน นอกจากเป็นความมั่นคงถาวรแล้ว ยังเป็นการแสดงถึงฐานะความเป็นอยู่ที่ดีด้วย จึงทำให้เกิดอุตสาหกรรมการค้าไม้ขึ้น ทำให้ทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ป่าไม้ ลดจำนวนลงอย่างรวดเร็ว แม้ว่าปัจจุบันมีการใช้อิฐ ปูนซีเมนต์มาทดแทนแล้วก็ตาม แต่ก็ยังมีการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ เช่น หิน การระเบิดหิน ก็ส่งผลให้เกิดมลภาวะทางอากาศ ฝุ่นควัน มลภาวะทางเสียงเช่นกัน สิ่งเหล่านี้ คือ ปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดภาวะโลกร้อน (2) ปัจจัยด้านที่ดินทำกินเพื่อเลี้ยงชีพ เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดการบุกรุกป่า จนเกิดวาทกรรมว่า “คนหิว ป่าหาย” ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงผลกระทบต่อทรัพยากรธรรมชาติได้ชัดเจนที่สุดประการหนึ่ง เป็นปัจจัยที่สะสมมานานเริ่มตั้งแต่การทำการเกษตรแบบเลื่อนลอย ที่มักเรียกกันว่า ทำไร่เลื่อนลอย แม้จะส่งผลไม่มากนักในระยะเริ่มต้น แต่เมื่อมีการขยายวงกว้างมากขึ้นตามระบบทุนนิยมแบบปัจจุบันที่ผลผลิตจำนวนมาก จึงจำต้องใช้พื้นที่จำนวนมากยิ่งขึ้น และมีการเลียนแบบเอาอย่างกัน การบุกรุกป่าจึงขยายวงกว้างมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้ พืชที่นำมาปลูกส่วนใหญ่ เป็นพืชเชิงเดี่ยว ยิ่งทำให้เกิดผลกระทบต่อธรรมชาติ แวดล้อมมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การใช้สารเคมีในการเกษตร ซึ่งส่งผลเสียต่อผืนดินโดยตรง ตลอดถึงแหล่งน้ำที่ปนเปื้อนด้วยสารเคมี ปรากฏว่า ยิ่งทำยิ่งจน เพราะการขยายพื้นที่ปลูกนอกจากต้องใช้ฝืนป่าจำนวนมากแล้ว ยังต้องใช้สารเคมีจำนวนมากขึ้นด้วย ซึ่งล้วนแต่มีต้นทุนสูง เมื่อต้นทุนสูง ก็ต้องกั๊กนี้ยืมสิน และต้องใช้คืนเมื่อได้ผลผลิตแล้ว ที่สำคัญ บางครั้ง ผลผลิตมิได้ก่อให้เกิดรายได้มาก

พอที่จะใช้หนี้ได้ทั้งหมด ปัญหาด้านทรัพยากรธรรมชาติและคุณภาพชีวิตจึงตกอยู่ในวงวนอย่างไม่มีที่สิ้นสุด

จากปัญหาข้างต้น จึงทำให้เกิดโครงการมูลนิธิแม่ฟ้าหลวงโดยสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีในรัชกาลที่ 9 ที่มีแนวคิดและนโยบายในการพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ยั่งยืนบนแนวคิดที่ว่า “ปลูกป่า ปลูกคน” โดยเริ่มจากป่าเสื่อมโทรมของดอยตุง จ.เชียงราย ได้ถูกพลิกฟื้นกลับคืนมาเป็นป่าต้นน้ำ ป่าใช้สอย และกลายเป็นป่าเศรษฐกิจ เพราะเล็งเห็นว่า ป่าไม้เป็นแหล่งที่มาของปัจจัยการดำรงชีพหลายอย่าง โดยชุมชนมีส่วนร่วม ทำให้ชุมชนดอยตุงมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นสืบมาถึงปัจจุบัน มูลนิธิแม่ฟ้าหลวง ยังคงสืบสานพระราชปณิธาน โดยนำ "ดอยตุงโมเดล" ไปขยายผลปรับใช้ในพื้นที่ป่าเสื่อมโทรม 250,000 ไร่ ในอำเภอสองแคว อำเภอท่าวังผา อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดน่าน โดยเริ่มก่อตั้งมูลนิธิปิดทองหลังพระ สืบสานแนวพระราชดำริ ในปี 2552 เป็นต้นมา (มูลนิธิแม่ฟ้าหลวง, 2555, น.6-9)

มูลนิธิปิดทองหลังพระฯ มีแนวคิดและการทำงานเพื่อแก้ปัญหาความยากจนด้วยการใช้หลักการที่ว่า “เข้าใจ เข้าถึง และการพัฒนา” ในพื้นที่นาร่อง คือ 3 อำเภอของจังหวัดน่าน ได้แก่ อำเภอสองแคว อำเภอท่าวังผา อำเภอเฉลิมพระเกียรติ เป็นการนำศาสตร์พระราชากับดอยตุงโมเดลมาบูรณาการเพื่อแก้ปัญหาของประชาชนในพื้นที่ดังกล่าว ที่พบว่า มีปัญหาทั้งน้ำไม่เพียงพอในบางพื้นที่และทั้งมีน้ำมากแต่ไม่สามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้ตามที่ควรจำเป็นในอีกพื้นที่หนึ่ง โดยเฉพาะแม่น้ำน่าน มีต้นน้ำมาจากป่าไม้ และถือว่ามีสำคัญอย่างยิ่งในพื้นที่จังหวัดน่าน เสมือนเป็นเส้นเลือดใหญ่ที่หล่อเลี้ยงร่างกาย มูลนิธิปิดทองหลังพระฯ จึงได้นำองค์ความรู้การพัฒนาแหล่งน้ำ และองค์ความรู้ในการพัฒนาฝายมาให้แก่ชุมชน โดยทำหน้าที่เสมือนพี่เลี้ยงที่คอยให้องค์ความรู้และคำแนะนำ

ให้แก่ชุมชน มีการทำข้อมูลพื้นที่ทำกินเพื่อกันพื้นที่ป่าออกให้ชัดเจน เพื่อไม่ให้เกิดการบุกรุกในอนาคต (มูลนิธิปิดทองหลังพระ, 2560, น.12-15) โดยมีเป้าหมายสำคัญ คือ การ “ปลูกคน” และให้ป่าอยู่กับคน คนอยู่กับป่าได้ โดยไม่มีการทำลายป่า ตามแนวพระราชดำริ “ปลูกป่า ปลูกคน” ของสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี จึงนำศึกษาวิเคราะห์ว่าการศึกษานวัตกรรมและกระบวนการทำงาน และการพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ยั่งยืนของมูลนิธิปิดทองหลังพระ สืบสานแนวพระราชดำริ จังหวัดน่าน ดังกล่าว มีความเป็นมาเช่นไร? มีแนวคิด และกระบวนการทำงาน เพื่อตอบสนองต่อการด้านคุณภาพชีวิตที่ยั่งยืนอย่างไรบ้าง?

2. วัตถุประสงค์การวิจัย

เพื่อศึกษาวิเคราะห์แนวคิดและกระบวนการทำงาน และการพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ยั่งยืนของมูลนิธิปิดทองหลังพระ สืบสานแนวพระราชดำริ จังหวัดน่าน

3. วิธีการศึกษา

งานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ เน้นการศึกษา ค้นคว้า รวบรวมข้อมูลจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) การสัมภาษณ์เชิงลึกผู้ที่เกี่ยวข้องกับมูลนิธิปิดทองหลังพระฯ ได้แก่ คณะทำงานของมูลนิธิปิดทองหลังพระ และกลุ่มผู้นำอาสาสมัครพัฒนาของหมู่บ้านในพื้นที่ 3 อำเภอ นำร่องคือ อำเภอสองแคว อำเภอท่าวังผา และอำเภอเฉลิมพระเกียรติ จำนวน 23 ตำบล จากนั้นจึงนำข้อมูลทั้งหมดมาวิเคราะห์ สังเคราะห์ และนำเสนอรายงานวิจัยในเชิงพรรณนา

4. ผลการวิจัย

จังหวัดน่านถือได้ว่าเป็นจังหวัดที่มีปัญหาอย่างรุนแรงทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สุขภาพ สังคม และปัญหาสิ่งแวดล้อมจากการที่ป่าถูกบุกรุกทำลายเพื่อเปิดพื้นที่ทำกิน ทำการเกษตร มีการเผาป่า เพื่อเตรียมพื้นที่ทำการเกษตร ก่อให้เกิดมลภาวะทางอากาศ มีหมอกควันและอากาศเป็นพิษ และนอกจากนี้ยังใช้สารเคมีในปริมาณเข้มข้นในการเพาะปลูก เพื่อให้ได้ผลผลิตจำนวนมากขึ้น ส่งผลกระทบต่อแหล่งน้ำ มีสารเคมีตกค้างในพืชผักทางการเกษตร ก่อให้เกิดปัญหาด้านสุขภาพตามมาทั้งของผู้ใช้สารเคมีและผู้บริโภค นอกจากนี้ พบว่าเมื่อถึงฤดูฝน ตามแนวลุ่มน้ำน่าน ยังเกิดอุทกภัยซ้ำซาก ปัญหาดังกล่าวพบว่า ล้วนเกิดจากความไม่รู้ความไม่เข้าใจของประชาชนในพื้นที่อย่างเพียงพอในด้านการเกษตรและดำรงชีวิต โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การตกอยู่ในวังวนของแนวคิดระบบทุนนิยม สาเหตุหนึ่งเป็นเพราะประชาชนยังไม่สามารถเข้าถึงแหล่งความรู้ได้อย่างทั่วถึง จึงทำให้ชาวบ้านยังคงใช้ชีวิตตามแบบที่เป็นมาเท่าที่คิดได้และมีอะไรที่พอยึดเหนี่ยวได้ ก็ทำตาม จึงส่งผลให้คงมีฐานที่ยากจนและตกอยู่ในภาวะที่เป็นหนี้สินต่อแหล่งทุน

นอกจากนี้ พบว่า ยังมีปัญหาที่เป็นผลพวงมาจากการพัฒนาในอดีต เช่น ปัญหาการพัฒนาพื้นที่ ส่วนหนึ่งมีผลมาจากข้อจำกัดในการทำงานของหลายภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง ที่มีรูปแบบการทำงาน และการใช้ความรู้ที่ไม่เหมาะสมต่อการทำงาน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง นโยบายการพัฒนาที่มาจากเบื้องบนลงสู่เบื้องล่าง โดยไม่ได้มองถึงสภาพความเป็นจริงของแต่ละพื้นที่ และใช้นโยบายการพัฒนาเดียวกันในทุกพื้นที่ (ซึ่งแต่ละพื้นที่มีสภาพปัญหาต่างกัน) ตลอดถึงมีงบประมาณที่จำกัด ลำช้า และไม่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริง ขณะเดียวกัน พื้นที่ที่รับผิดชอบมีขอบเขตกว้าง ทำให้ไม่มีข้อมูลที่เพียงพอต่อการลงพื้นที่ในการทำโครงการ ประกอบกับมีระยะเวลาที่มีจำกัดตามกรอบเวลางบประมาณ ทำให้

ดำเนินการในระยะสั้นๆ ไม่สามารถต่อยอดไปสู่ระยะยาวได้ เมื่อเสร็จสิ้นโครงการ ก็ไม่มีการดำเนินการต่อ ไม่มีการติดตามผล ในแง่ของผู้ที่ปฏิบัติงาน ต้องทำงานตามกฎและระเบียบของหน่วยงาน จึงไม่มีการยืดหยุ่นหรือประยุกต์ให้เหมาะสมตามพื้นที่ หรือตามสภาพความเป็นจริง ทำให้เกิดการดำเนินงานที่ต่างคนต่างทำ ไม่มีการประสานงานกัน และยังมีการโยกย้าย สับเปลี่ยนหมุนเวียนบุคลากรบ่อยครั้ง ทำให้การดำเนินการตามนโยบายไม่ต่อเนื่อง เกิดการหยุดชะงัก ไม่มีการสานต่อ

ด้านประชาชนในพื้นที่ พบว่า ชาวบ้านและชุมชน ต้องพึ่งพาอาหารและสิ่งอำนวยความสะดวกจากภายนอกพื้นที่ เนื่องจากสภาพพื้นที่ไม่เอื้ออำนวยต่อการทำการเกษตรเช่นแต่ก่อน จึงได้ผลผลิตน้อยลง ไม่เพียงพอต่อการดำรงชีวิต จึงทำให้เกิดรายจ่ายที่ไม่จำเป็น ซื้อกิน ซื้อใช้ ก่อหนี้สินสะสม คนรุ่นหลังต้องออกไปทำงานหาเงินนอกพื้นที่ โดยเฉพาะหัวหน้าครอบครัว แล้วให้ญาติผู้ใหญ่ดูแลลูกหลานให้ เมื่อมีโครงการพัฒนาพื้นที่ จึงไม่ได้แสดงความคิดเห็นและร่วมตัดสินใจในการพัฒนาพื้นที่ชุมชนของตนเอง อีกประการหนึ่ง การที่ภาครัฐให้ความช่วยเหลือแบบให้เปล่า พบว่า ทำให้ชาวบ้านคุ้นชินกับการได้รับเพียงฝ่ายเดียว และรอคอยหวังพึ่งแต่ภาครัฐ นำไปสู่การคาดหวังผลประโยชน์ส่วนตัวและพวกพ้องของตนเองของผู้นำชุมชน ด้วยเหตุนี้ การทำโครงการจากภาครัฐที่มีมาตั้งแต่อดีต ไม่ได้แก้ไขปัญหาได้อย่างยั่งยืน ทำให้เมื่อมีโครงการเข้าไปในพื้นที่ ชาวบ้านจึงต้องรอดูคนอื่นทำก่อน แล้วค่อยตัดสินใจลงมือทำตาม และชาวบ้านเองไม่คุ้นเคยกับการเปลี่ยนแปลง ยังคงทำงานแบบแยกส่วน เช่น องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นเน้นการทำงานด้านโครงสร้างพื้นฐาน ภาคเอกชนมุ่งเน้นผลกำไร และการสร้างภาพลักษณ์ที่ดี ทำให้มีติดการพัฒนาไม่สามารถที่จะแก้ปัญหาให้ชาวบ้านได้อย่างแท้จริง อีกทั้งการให้การศึกษากลับเน้นการสอนเรื่องที่ไม่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิต (มูลนิธิปิดทองหลังพระ, 2558)

เพื่อแก้ปัญหาดังกล่าว มูลนิธิปิดทองหลังพระฯ จึงได้นำโครงการตามแนวพระราชดำริ อาทิ โครงการ ปลุกป่า สร้างคน บนวินิพอพเพียง รักษาต้นน้ำบรรเทาอุทกภัย ซึ่งเป็นโครงการต่อเนื่องเพื่อแก้ไขปัญหาและพัฒนาพื้นที่อย่างบูรณาการในจังหวัดน่าน โดยได้เริ่มต้นโครงการตั้งแต่ปี 2552 โดยมูลนิธิแม่ฟ้าหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์ และมูลนิธิปิดทองหลังพระ สืบสานแนวพระราชดำริ ได้ดำเนินการพัฒนาบนพื้นที่นาร่องในจังหวัดน่าน ซึ่งคำนึงถึงความต้องการชาวบ้านในพื้นที่เป็นสำคัญ ได้แก่ พื้นที่ 3 อำเภอดังนี้

1) อำเภอสองแคว 3 หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านยอด บ้านผาหลัก บ้านน้ำเกาะ อยู่บนพื้นที่ลุ่มน้ำยาวครอบคลุมพื้นที่ 34,679 ไร่

2) อำเภอท่าวังผา 3 หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านน้ำปาก บ้านห้วยธนู บ้านห้วยม่วง ตั้งอยู่บนพื้นที่ลุ่มน้ำสบสาย ครอบคลุมพื้นที่ 34,392 ไร่

3) ตำบลขุนน่าน อำเภอเฉลิมพระเกียรติ 15 หมู่บ้าน ตั้งอยู่บนพื้นที่ต้นน้ำน่าน ครอบคลุมพื้นที่ 172,275 ไร่

มูลนิธิปิดทองหลังพระฯ มีเป้าหมายและทิศทางการพัฒนาตามแนวพระราชดำริของในหลวงรัชกาลที่ 9 คือ มุ่งเน้นการแก้ปัญหาความยากจน ที่เริ่มจากการปลุกคน เพื่อให้คนมีคุณภาพชีวิตที่ดี มีศักดิ์ศรี โดยยึดเป็นธรรมชาติ ให้น้อยที่สุด และส่งเสริมอาชีพให้กับชาวบ้านในพื้นที่ให้เป็นไปตามหลักการพัฒนาตามแนวพระราชดำริ “เข้าใจ เข้าถึง พัฒนา” (ภูมิสังคมกับการพัฒนา, 2551) โดยใช้แนวทางการวิเคราะห์ (1) อยู่รอด (2) พอเพียง (3) ยั่งยืน มาใช้เป็นเกณฑ์การประเมินผลสภาวะปัญหาในแต่ละชุมชน จนนำมาสู่กระบวนการการสังเคราะห์ สรุปผลทิศทางการแก้ปัญหาในแต่ละท้องที่ โดยมีเป้าหมายพัฒนาคุณภาพชีวิตของชุมชนเข้าสู่วิถีชีวิตที่ยั่งยืน ควบคู่ไปกับการปลุกป่า ดูแลรักษาพื้นที่พุทธศาสนารธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เพื่อช่วยฟื้นฟูระบบนิเวศน์ทาง

ธรรมชาติ ให้ป่ายังคงอยู่ต่อไปเพื่อเป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร และเป็นแหล่งอาหารให้อากาศที่บริสุทธิ์ พร้อมทั้งปกป้องและป้องกันภัยธรรมชาติเท่าที่มีความสามารถจะทำได้ เช่น การดูแลและทำแนวกันไฟ เพื่อป้องกันไฟป่า การทำงานเป็นไปอย่างสอดคล้องกับความต้องการของชาวบ้านในพื้นที่ และเกิดการบูรณาการให้เกิดความร่วมมือกันในทุกภาคส่วนที่มีความเกี่ยวข้องกัน ทั้งภาครัฐ ภาคประชาชน ภาควิชาการ องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น และองค์กรอิสระ (พีรตน์ย์ วิชารักษ์, 2555) เริ่มต้นจากการแปลงองค์ความรู้ 6 มิติ สู่ การปฏิบัติ โดยวางแผนทิศทางการพัฒนาไว้ 6 ปี แบ่งเป็น 3 ระดับ คือ

1) **อยู่รอด** ปีที่ 1-2 มีเป้าหมายให้ชาวบ้านสามารถอยู่รอดได้ มีกิน มีใช้ เริ่มต้นจากการพัฒนาแหล่งระบบน้ำก่อนเป็นอันดับแรก โดยพัฒนาระบบการเกษตร ให้ลดการปลูกข้าวโดยเพิ่มพื้นที่ในการปลูกข้าว ปลูกถั่วเหลือง ส่งเสริมให้มีกองทุนเมล็ดพันธุ์และเมล็ดพันธุ์สัตว์ ในขั้นแรกนี้เรียกว่า คร้วเรือนพึ่งพาตนเอง มี 3 ประการที่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9 ทรงพระราชทานไว้ อย่างแรกคือการบริหารจัดการน้ำและป่าให้ได้ ประโยชน์ตลอดปี สำรวจแหล่งน้ำในพื้นที่ว่ามีการทำฝาย ทำบ่อ ขุดสระ ทำระบบน้ำ เพื่อที่จะมีน้ำใช้ตลอดปี อย่างที่สอง คือ การทำกิจกรรมเกษตรพออยู่พอกิน อย่าพึ่งสรุปว่า ทำแล้วจะรวย ขอให้ทำแบบพออยู่พอกินก่อน ถ้าเหลือจากบริโภคในครัวเรือนก็ค่อยขาย และเรื่องที่สาม คือ การบริหารที่ดินให้เกิดประโยชน์สูงสุด การบริหารที่ดินขนาดให้เกิดประโยชน์สูงสุด

2) **พอเพียง** ปีที่ 3-4 มุ่งการส่งเสริมการแปรรูปผลผลิตทางการเกษตรให้ชาวบ้านสามารถอยู่ได้อย่างพอเพียง ไม่สร้างหนี้สินเพิ่ม มีความสามารถในการปลดหนี้ได้ มีการตั้งโรงสีข้าวในชุมชน และส่งเสริมระบบการตลาดในระดับหมู่บ้าน และในระดับอำเภอของตนเอง

3) **ยั่งยืน** ปีที่ 5-6 ให้ชาวบ้านสามารถอยู่ได้อย่างยั่งยืน มีรายได้จากป่าเศรษฐกิจ จากการแปรรูปผลผลิตจากป่า เช่น ต๋าว หวาย เพื่อสามารถสร้างรายได้ให้กับชุมชนอย่างถาวร และเกิดการบูรณาการความร่วมมือกันระหว่างชุมชน ท้องถิ่น ภาครัฐอย่างยั่งยืน

5. อภิปรายผล

จุดหลักสำคัญของการพัฒนา คือ การพัฒนาคน ให้คนมีส่วนร่วมในการพัฒนาตั้งแต่กระบวนการแรก จนถึงสุดงาน เพราะการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวคิดของมูลนิธิปิดทองหลังพระ ฯ คือ การที่คนในชุมชนจะสามารถพัฒนาคุณภาพชีวิตให้ยั่งยืนได้นั้น ทุกคนจะต้องมีส่วนร่วมในการสร้างสรรค์และลงมือทำด้วยตนเอง จนนำมาสู่เกิดความภาคภูมิใจ เมื่อเกิดปัญหาสามารถแก้ไขได้ทันที ไม่ต้องรอเจ้าหน้าที่ภาครัฐมาแก้ไขให้ เพราะการทำงานย่อมมีปัญหาย่างแน่นอน แต่ถ้าหากชุมชนสามารถพึ่งพากันและกันได้ มีความรู้ความเข้าใจในการทำงาน ประกอบอาชีพ และพร้อมกับการได้รับการส่งเสริมทักษะและวิชาการ จะทำให้ชุมชนนั้นเกิดความเข้มแข็ง และเมื่อชุมชนเข้มแข็งแล้วนั้น จะไม่พบกับปัญหามนุษย์รุกรานทรัพยากรทางธรรมชาติอีก การปลูกคน เพื่อให้คนเป็นฟันเฟืองที่สำคัญในการปลูกป่า และดูแลให้ป่าฟื้นคืนกลับมา

ประเด็นการพัฒนาพื้นที่นำร่องของมูลนิธิปิดทองหลังพระ สืบสานแนวพระราชดำริ ตามหลักแนวคิด“เข้าใจ เข้าถึง พัฒนา” โดยมีกระบวนการพัฒนาที่สำคัญ คือ อยู่รอด พอเพียง ยั่งยืน มาเป็นเกณฑ์การวิเคราะห์ พบว่า ในพื้นที่ 3 อำเภอ นำร่อง คือ อำเภอท่าวังผา อำเภอสองแคว และอำเภอเฉลิมพระเกียรติ มีปัญหาที่แตกต่างกันและได้รับการแก้ไข ดังนี้

1) **ปัญหาน้ำมุด** ในอำเภอสองแคว จังหวัดน่าน 3 หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านยอด บ้านผาหลัก และบ้านน้ำเกาะ พื้นที่ทำกินของหมู่บ้านส่วนใหญ่ ทำเกษตรกรรม โดยปลูกพืชเชิงเดี่ยวตลอดทั้งปี ทำนา ปลูกข้าวบางครอบครัวเท่านั้น เนื่องจากผลผลิตไม่ค่อยดีเท่าที่ควร จากปัญหาน้ำมุด ทำให้เกิดความแห้งแล้ง ขาดแคลนน้ำ ทำให้เกิดการกักกิน ยึดกิน มีหนี้สินล้นพ้นตัว แม้จะทำการเกษตรก็ไม่เพียงพอต่อการดำรงชีวิต และไม่มีความรู้ความเข้าใจในเรื่องการพัฒนาแหล่งน้ำเพื่อทำการเกษตร มูลนิธิปิดทองหลังพระ ฯ จึงได้ใช้หลักการพัฒนาให้เข้าถึงความยั่งยืนในการแก้ปัญหาเรื่องน้ำมุด โดยริเริ่มจากการสร้างฝายและบ่อกักเก็บน้ำในพื้นที่ทำการเกษตร เพื่อฟื้นฟูระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม เสริมสร้างเศรษฐกิจชุมชน และฝายจะช่วยให้เกิดความชุ่มชื้น ดักดินตะกอน และเป็นแหล่งกักเก็บน้ำไว้ใช้ในการทำอุปโภค บริโภค และการเกษตร พร้อมทั้งคนในชุมชนนั้นมีการบริหารจัดการน้ำอย่างเป็นระบบ จากผลการสำรวจและให้สัมภาษณ์เจ้าหน้าที่และอาสาสมัคร พบว่า คนในชุมชนนั้นยังอยู่ในขั้นที่ 3 คือยั่งยืน ชาวบ้านสามารถอยู่ได้อย่างยั่งยืน มีการแก้ปัญหาเรื่องน้ำ มีรายได้จากป่าเศรษฐกิจ จากการแปรรูปผลผลิตจากป่า คนในชุมชนมีอาชีพที่มั่นคง และเกิดความร่วมมือ และบูรณาการความร่วมมือกับหน่วยงานได้เป็นอย่างดี

2) **ปัญหาน้ำท่วมและภัยแล้ง** พบว่า บ้านน้ำช้าง ตำบลขุนน่าน อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดน่าน จากการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตตามยุคเทคโนโลยี เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ผู้คนต้อง ปรับเปลี่ยนการดำรงชีพด้านเกษตรกรรม บ้านช้างขุนน่าน อำเภอเฉลิมพระเกียรติ ที่ถูกขนานนามว่า เป็นดินแดนเขาหัวล้าน ประสบกับปัญหาการพังทลายของหน้าดิน น้ำท่วม สาเหตุมาจากการใช้พื้นที่ปลูกข้าวโพด ข้าวไร่ ส่งผลให้ระบบนิเวศไม่สมดุลนั้น มูลนิธิปิดทองหลังพระฯ ได้แนะนำวิธีการแก้ปัญหาสร้างฝายเพื่อชะลอน้ำจากร่องห้วย ช่วยให้ปัญหาที่กล่าว

มาข้างต้นนั้น คลื่นคล้าย เกิดการฟื้นฟูของป่า มีความชื้นของดิน มีน้ำ มีอาชีพ มีรายได้ มีป่าเพิ่ม ชุมชนได้รับการสนับสนุนความรู้ทางวิชาการจากหน่วยงานภายนอกมาปรับใช้ บวกกับภูมิปัญญาท้องถิ่น จากการลงพื้นที่สำรวจและวิเคราะห์ตามหลักแนวคิด อยู่รอด พอเพียง และยั่งยืน ในส่วนของบ้านน้ำช้าง ยังคงอยู่ในขั้นพอเพียง ชาวบ้านมีการแปรรูปผลผลิตทางการเกษตร เช่น การทำกล้วยฉาบ กล้วยเบรคแตก เป็นต้น ชาวบ้านสามารถอยู่ได้อย่างพอเพียง ไม่สร้างหนี้สินเพิ่ม มีความสามารถในการปลดหนี้ได้ มีการตั้งโรงสีข้าวในชุมชน และส่งเสริมระบบการตลาดในระดับหมู่บ้าน และในระดับอำเภอของตนเอง

3) ปัญหาการเกษตรปลูกพืชเชิงเดี่ยว พบว่า บ้านน้ำรี อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดน่าน มีสภาพภูมิประเทศเป็นภูเขาสูงชัน คนในชุมชนมีลักษณะวิถีชีวิตที่โดดเด่นด้านวัฒนธรรมประเพณีของชนเผ่า โดยเฉพาะความเชื่อเรื่องการนับถือผีที่มีบทบาทในการดำรงชีวิต ส่วนใหญ่ชาวบ้านประกอบอาชีพหลัก คือ การทำการเกษตร ซึ่งเป็นการปลูกพืชเชิงเดี่ยว ปลูกข้าวไร่ และมีรายได้บางส่วนมาจากการปลูกส้ม ลำไย มะม่วงหิมพานต์ และจากการออกไปรับจ้างต่างจังหวัด ปัญหาที่พบ คือ การใช้สารเคมี นายทุนกดราคา ได้ผลผลิตน้อย และเมื่อผลผลิตได้ไม่เพียงพอต่อรายจ่ายครัวเรือนทำให้เกิดปัญหาการถ่างป่า รุกป่าพื้นที่ทรัพยากรทางธรรมชาติ เพื่อเพิ่มพื้นที่ทำกินให้ได้ผลผลิตที่มากขึ้น แนวทางการแก้ปัญหของเจ้าหน้าที่มูลนิธิปิดทองหลังพระฯ ได้เริ่มกระบวนการทำงานจากการเข้าไปหารือ พูดคุยกับผู้นำชุมชน เพื่อที่จะแก้ปัญหาในการทำเกษตรที่ถูกต้องเหมาะสมกับคนในพื้นที่ มีการสอบถามความคิด ปัญหาและความต้องการทำให้เข้าใจ และเข้าถึงปัญหาที่ชาวบ้านประสบอยู่ ทำให้สามารถแก้ไขได้ตรงจุด พร้อมทั้งการที่ชาวบ้านได้ลงมือปฏิบัติเองและลงทุนทำเอง เจ้าหน้าที่เป็นเพื่อผู้ที่คอยให้คำแนะนำและให้คำปรึกษาอย่างต่อเนื่อง โดยไม่คิดแทนชาวบ้าน เพราะคนใน

ชุมชนนั้นมีความเชื่อ และยึดหลักปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ประเพณีของชนเผ่า บ้าน น้ำรี ในปัจจุบันนั้นกล่าวได้ว่า ได้พัฒนาตามแนวคิดเข้าสู่ขั้นยั่งยืนแล้ว ชุมชนสามารถอยู่ได้ด้วยตนเอง เข้าใจการทำเกษตรที่ถูกต้อง พร้อมกับฟื้นฟูพื้นที่ป่าไม้ คนกับป่าสามารถอาศัยพึ่งพากัน มีการบูรณาการบูรณาการผลผลิตทางการเกษตรร่วมกับหน่วยงานองค์กรภายนอก

เมื่อทำการศึกษาแนวคิดการพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ยั่งยืนจนเข้าใจแล้ว และได้ทำการศึกษาแนวคิดการพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ยั่งยืน ตามแนวคิดของมูลนิธิปิดทองหลังพระ สืบสานแนวพระราชดำ จังหัดน่าน ทำให้ได้ศึกษาถึงรากฐานความคิดที่ว่า การจะพัฒนาชีวิตได้ จะต้องเริ่มต้นจากตัวเอง ไม่ใช่หวังพึ่งพาแต่ปัจจัยภายนอก หรือรอให้รัฐมาให้ความช่วยเหลือเพียงอย่างเดียว เราสามารถรวมกลุ่ม และคนในชุมชนของเรา เริ่มต้นพัฒนาดตนเองได้ เริ่มจากจุดเล็กๆ แล้วค่อยขยายต่อไป กระบวนการทำงานของมูลนิธิปิดทองหลังพระ ๖ มีความมุ่งมั่นตั้งใจในการทำงานเพื่อพัฒนาและแก้ไขปัญหาในพื้นที่การทำงาน โดยเริ่มจากการเข้าใจ ภูมิสังคม แม้ทีมงานไม่ใช่คนในพื้นที่ แต่การเข้าไปทำงานนั้น จะต้องเข้าใจชาวบ้านว่าต้องการอะไร เพื่อที่จะได้แก้ไขปัญหาได้ถูกจุด เมื่อแก้ไขปัญหาคือ คนในชุมชนจะเกิดศรัทธา และเข้าร่วมอย่างเต็มใจ มีการทำงานร่วมกันด้วยความสุข และคนในชุมชนสามารถนำหลักคิดการพัฒนา อยู่รอด พอเพียง และเข้าสู่ความยั่งยืนได้อย่างแท้จริง

6. บทสรุปและข้อเสนอแนะ

มูลนิธิปิดทองหลังพระฯ ได้ดำเนินการโครงการในพื้นที่นำร่องทั้ง 3 อำเภอ และได้้นำกระบวนการความเข้าใจ เข้าถึงและพัฒนาตามลำดับ พบว่า สามารถแก้ไขปัญหาได้ โดยเฉพาะปัญหาเรื่องปากท้อง เมื่อคนกินอิ่ม มีกิน และสามารถยืน

ได้ด้วยตนเองก็ไม่ต้องกลับไปพึ่งพระบพนายทุนอย่างในอดีต อีกทั้งยังต้องค้ความรู้ในการทำการเกษตรที่ถูกต้อง มีความสามารถในการบริหารจัดการทรัพยากรที่มี ทั้งดิน น้ำ รวมถึงมีแหล่งทุนที่ทางมูลนิธิปิดทองหลังพระฯ ได้นำมาส่งเสริมในรูปแบบกองทุนกลาง ที่ให้ทุกคนสามารถเข้าถึงและรู้สึกได้ถึงความเป็นเจ้าของร่วมกัน รวมถึงทำให้ทัศนคติของการพัฒนาของชาวบ้านในพื้นที่เปลี่ยนไป จากที่เคยได้รับแบบให้เปล่า กลั้กลายเป็นผู้สร้างโอกาสให้กับตัวเอง เริ่มจากรู้ต้นตอของปัญหาโดยระเบิดจากข้างใน เมื่อพบปัญหาแล้วแก้ไขจากจุดเล็กก่อน ตามกำลังความสามารถของตนเองและชุมชนตามลำดับชั้นของกระบวนการระบบ แนวคิดที่ได้วางเป้าหมายไว้

ผู้ที่สนใจศึกษาและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง โดยประเด็นปัญหาด้านสภาพแวดล้อมธรรมชาติและปัญหาด้านคุณภาพชีวิต สามารถศึกษาและนำองค์ความรู้งานวิจัยนี้ไปต่อยอดหรือประยุกต์แก้ปัญหาทำนองนี้ในพื้นที่อื่น และสามารถใช้เป็นฐานข้อมูลในการวิเคราะห์ วางแผนเพื่อพัฒนางานวิจัยครั้งต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์. (2543). *เศรษฐศาสตร์กระแสกลาง: ทิศทางเศรษฐกิจไทยในอนาคต*. กรุงเทพฯ: ชัคเซส มีเดีย.
- เกื้อ วงศ์บุญสิน. (2540). *ประชากรกับการพัฒนา* (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. (2542). *วาทกรรมการพัฒนา*. (พิมพ์ครั้งที่ 13). กรุงเทพฯ: วิชาษา.
- ธนากร สังเขป. (2555). *การพัฒนาที่ยั่งยืน*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ปกรณ์ ปรียากร. (2538). *ทฤษฎีและแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาในการบริหารการพัฒนา*. กรุงเทพฯ: สามเจริญพานิช.
- พระธรรมปิฎก (ประยุทธ ปยุตโต). (2556). *การพัฒนาที่ยั่งยืน* (พิมพ์ครั้งที่ 13). กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- พิมพ์พรณ ดิศกุล ณ อยุธยา. (บรรณาธิการ). (2555). *แนวทางการพัฒนาตามตำราแม่ฟ้าหลวง เรื่องการพัฒนาและบริหารจัดการน้ำ*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิแม่ฟ้าหลวงฯ.
- พีรตนย์ วิชาการักษ์. (2555). *ปัจจัยความสำเร็จในการพัฒนาและอนุรักษ์เขตพื้นที่ต้นน้ำตามโครงการปิดทองหลังพระสืบสานแนวพระราชดำริ จังหวัดน่าน*. (รัฐประศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่).
- มูลนิธิปิดทองหลังพระ. (2558). *รายงานประจำปี 2558 มูลนิธิผู้ปิดทองหลังพระสืบสานแนวพระราชดำริ*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิผู้ปิดทองหลังพระและสถาบันส่งเสริมและพัฒนากิจกรรมปิดทองหลังพระ สืบสานแนวพระราชดำริ.

- มูลนิธิปิดทองหลังพระ. (2559). รายงานประจำปี 2559 มูลนิธิผู้ปิดทองหลังพระ สืบสานแนวพระราชดำริ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิผู้ปิดทองหลังพระและสถาบันส่งเสริมและพัฒนากิจกรรมปิดทองหลังพระ สืบสานแนวพระราชดำริ.
- มูลนิธิปิดทองหลังพระ. (2560). รายงานประจำปี 2559 มูลนิธิผู้ปิดทองหลังพระ สืบสานแนวพระราชดำริ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิผู้ปิดทองหลังพระและสถาบันส่งเสริมและพัฒนากิจกรรมปิดทองหลังพระ สืบสานแนวพระราชดำริ.
- มูลนิธิปิดทองหลังพระ. (2561). รายงานประจำปี 2560 มูลนิธิผู้ปิดทองหลังพระ สืบสานแนวพระราชดำริ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิผู้ปิดทองหลังพระและสถาบันส่งเสริมและพัฒนากิจกรรมปิดทองหลังพระ สืบสานแนวพระราชดำริ.
- มูลนิธิแม่ฟ้าหลวง. (2555). ชุดแนวทางการพัฒนาตามตำราแม่ฟ้าหลวง เรื่องการปลูกป่า ปลูกคน เล่มการเพาะและการปลูกทวายในป่าเศรษฐกิจ. พิมพ์รณดิศกุล ณ อยุธยา, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิแม่ฟ้าหลวงฯ.
- มูลนิธิแม่ฟ้าหลวง. (2555). ชุดแนวทางการพัฒนาตามตำราแม่ฟ้าหลวง เรื่องการปลูกป่า ปลูกคน เล่มการเพาะและการปลูกตัวในป่าเศรษฐกิจ. พิมพ์รณดิศกุล ณ อยุธยา, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิแม่ฟ้าหลวงฯ.
- ศรินันท์ กิตติสุขสถิต เฉลิมพล แจ่มจันทร์ กาญจนา ตั้งชลทิพย์ และจรัมพร ไหล่ย้ายอง. (2557). คุณภาพชีวิตการทำงาน และความสุข. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ศิริ ฮามสุโธ. (2543). ประชากรกับการพัฒนาคุณภาพชีวิต. กรุงเทพฯ: โอ.เอส.พรีนติ้งเฮาส์.
- สนธยา พลศรี. (2547). ทฤษฎีและหลักการพัฒนาชุมชน. (พิมพ์ครั้งที่ 5). กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.

สัญญา สัญญาวิวัฒน์. (2549). สังคมวิทยาองค์การ. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุมน อมรวิวัฒน์. (2547). การพัฒนาการเรียนรู้ตามแนวพุทธศาสตร์. (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: โครงการกิติเมธี สาขาศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.

อุดมพร อมรธรรม. (2549). ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง. กรุงเทพฯ: แสงดาว.